

ПЕДАГОГІКА

УДК 373.5.016:94(477)«14/17»:355

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-3-31>

Тетяна САВЧУК,

orcid.org/0000-0002-1315-0513

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) *savatg@ukr.net*

Катерина КОЗИР,

orcid.org/0009-0000-4817-7129

студентка IV курсу факультету історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) *katekozir@gmail.com*

ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1657–1687) В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Зміни до програми з історії України 2022 р. в умовах сучасних викликів, російсько-української війни орієнтують на якісні зрушення в методиці навчання національної історії відповідно до досягнень сучасної історичної науки. Подальше звільнення від імперських та радянських наративів має стосуватися і викладання історії Української козацької держави. Метою статті є визначення проблем у навчанні історії України періоду Української козацької держави (1657–1687 рр.) та накреслення шляхів їх подолання в контексті деколонізації української історії. У статті зроблено аналіз проведеного опитування 146 учнів 8–11 класів десяти закладів загальної середньої освіти міста Запоріжжя, який показав, що в учнів здебільшого відсутнє розуміння значення цього періоду історії для українського націотворення та формування української державності. Причини вузького бачення цього періоду як періоду зміни гетьманів та їх боротьби за владу, формування різнополярних векторів міжнародної політики криються в традиційному підході висвітлення цієї теми в шкільному підручнику і відповідно методиці навчання на уроках історії. Поглиблюють проблему орієнтованість навчання на складання ЗНО, НМТ, програми яких зосереджені на перевірці знань учнів щодо окремих битв, змісту договорів, політики гетьманів. Презентація цього періоду як періоду боротьби старшинських угруповань за владу, руйнування держави, зовнішньої агресії крізь призму зображення портретів гетьманів має витоки ще з радянських часів і не є продуктивною для усвідомлення учнями значення ролі Гетьманату ранньомодерної доби. У статті сформульовані рекомендації щодо зміни підходу у викладанні цієї теми, які орієнтують на розкриття теми на уроках в контексті формування української державності та процесів націотворення. Розгляд питань крізь призму ролі та значення періоду Української козацької держави для українського націотворення сприятиме розвінчання радянських та російських історичних міфів.

Ключові слова: навчання історії України, історія Української козацької держави, опитування учнів закладів загальної середньої освіти, історичні міфи.

Tetiana SAVCHUK,

orcid.org/0000-0002-1315-0513

PhD (History),

Associate Professor at the Department of Ancient and Modern History
of Ukraine and Methods of Teaching History
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) *savatg@ukr.net*

Kateryna KOZYR,

orcid.org/0009-0000-4817-7129

IV year student at the Faculty of History and International Relations
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) *katekozir@gmail.com*

PROBLEMS OF TEACHING THE HISTORY OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE (1657–1687) IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

The changes to the program on the history of Ukraine in 2022 in the conditions of modern challenges, the Russian-Ukrainian war, are aimed at qualitative shifts in the method of teaching national history in accordance with the achievements of modern historical science. Further liberation from imperial and Soviet narratives should also apply to the teaching of the history of the Ukrainian Cossack State. The purpose of the article is to identify the problems in teaching the history of Ukraine of the period of the Ukrainian Cossack State (1657–1687) and outline ways to overcome them in the context of the decolonization of Ukrainian history. The article analyzes the survey of 146 pupils of classes 8–11 of ten general secondary education institutions in the city of Zaporizhzhia, which showed that the pupils mostly lacked an understanding of the significance of this period of history for Ukrainian nation-building and the formation of Ukrainian statehood. The reasons for the narrow vision of this period as the period of the change of hetmans and their struggle for power; the formation of multipolar vectors of international politics lie in the traditional approach of covering this topic in school textbooks and, accordingly, in the teaching methodology in history classes. The problem is deepened by the focus of education on the preparation of the ZNO, NMT, whose programs are focused on testing students' knowledge of individual battles, the content of treaties, and the policies of the hetmans. The presentation of this period as a period of the struggle of senior groups for power, the destruction of the state, and external aggression through the prism of portraits of hetmans dates back to Soviet times and is not productive for students to understand the importance of the role of the Hetmanate in the early modern era. The article formulates recommendations for changing the approach in teaching this topic, which focus on revealing the topic in lessons in the context of the formation of Ukrainian statehood and nation-building processes. Examining issues through the lens of the role and significance of the period of the Ukrainian Cossack state for Ukrainian nation-building will contribute to the debunking of Soviet and Russian historical myths.

Key words: *teaching the history of Ukraine, the history of the Ukrainian Cossack State, survey of students of general secondary education institutions, historical myths.*

Постановка проблеми. Сьогодні на інтелектуальних майданчиках фахівці різних наук говорять про те, що Україна проходить процеси деколонізації – позбавлення залежності в усіх виявах від РФ. Деколонізація має відбуватися й сфери освіти, зокрема викладання історії України. На цьому шляху вже зроблені перші кроки – внесення змін в 2022 р. до програми з предмету «Історія України» (Наказ, 2022). Міністерство освіти і науки України метою змін до програми предмету з історії України визначило: «не лише доповнити наявний матеріал останніми подіями, а й урахувати нові історіографічні напрацювання та увиразнити наскрізні сюжетні лінії з минулого, що дають змогу пояснити сучасні події» (Історія України, 2022: 4). Щодо навчання історії Козацької України, то програмою акцентовано на необхідності «зв'язати між собою досвіди перебування українських земель у складі Речі Посполитої та Війська Запорозького/Гетьманщини як генетично споріднених у розрізі державних інституцій, політичної культури, економіки, культури й повсякденного життя; впроваджено поняття-концепт “Козацька революція середини XVII ст.”, який якнайкраще відповідає сутності цього явища і протягом останнього десятиліття дедалі впевненіше набуває визнання в українській та світовій історіографії» (Історія України, 2022: 4–5).

Зміни до програми з історії України 2022 р. орієнтують на якісні зрушення в підручникотворенні, методиці навчання історії України відповідно до досягнень національної та світової історичної

науки. Переосмислення та звільнення від імперських та радянських наративів має стосуватися і навчання історії Української козацької держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Професійні історики, зокрема В. Арістов, С. Громенко, М. Мудрий, О. Сокирко, Н. Старченко ще до оновлення програми накреслили своє бачення необхідності змін у шкільному курсі з історії. Науковці наполягали на необхідності впровадження нових підходів у викладанні історії України, говорили про важливість позбавитися від схем радянської та імперської редакції, натомість показувати місце України у світі (Що не так..., 2022).

Зміни до програми з історії України 2022 р. вже знайшли своє осмислення в публікації педагогів Ю. Малієнко та О. Гурської. Авторки обґрунтували причини оновлення програми з історії, здійснили частковий аналіз змін змістового наповнення (Малієнко, Гурська, 2022: 125–136). Окрім того, Ю. Малієнко на всеукраїнській конференції в 2022 р. представила результати свого дослідження щодо розгляду змін у програмі з предмету «Історія України» для 8 класу (Малієнко, 2022: 472–476). Попри перші кроки щодо осмислення та вироблення стратегій впровадження нових підходів у викладання в умовах сучасних викликів, все ж таки проблеми навчання ранньомодерної історії України, зокрема періоду 1657–1687 рр., у закладах загальної середньої освіти спеціально не досліджувалися.

Метою статті є окреслення проблем у навчанні історії України періоду Української козацької дер-

жави (1657–1687 рр.) та визначення шляхів їх подолання в контексті деколонізації української історії.

Виклад основного матеріалу. 23–26 квітня 2024 р. нами проводилося онлайн-опитування учнів десяти шкіл міста Запоріжжя. У ньому взяли участь 147 школярів 8–11-х класів. Також учасником опитування став 1 учень із 7 класу. Серед восьмикласників було опитано 62 дитини (42,2%), у 9 класі – 31 учня (21,1%). З 10 класу надійшли відповіді від 29 учнів (19,7%), з 11 класу – від 24 учнів (16,3%).

Проаналізувавши відповіді всіх учасників опитування на питання «Як би Ви охарактеризували добу Української козацької держави з 1649 по 1687 рр. (з часів гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Мазепи)», визначено, що в 24 відповідях (16,3% від загальної кількості опитаних) підкреслені негативні сторони означеного нами періоду: 12 респондентів використали термін «Руїна», 2 – «занепад», ще 2 – «розкол». 4 учні описали 1649–1687 рр. як «нестабільний період», а один назвав його «складним». Одна відповідь містила слово «розладдя» (Опитування, 2024).

29 учнів, тобто 19,7% респондентів, наголошили на боротьбі, битвах та війнах, якими відзначався, на думку учнів, окреслений період. З них 4 учні конкретизували, що боротьба велася із поляками, 11 записали, що тривала боротьба за незалежність та визволення України. По одній відповіді – «боротьба за право України», «народна боротьба», «боротьба за автономію» та «боротьба за збереження ідентичності». Такі твердження відображають глибше розуміння складних процесів, що відбувалися в ті часи, ніж їх характеристика як виключно негативних (Опитування, 2024).

У відповідях представлені й позитивні оцінки. 56 опитаних учнів, тобто 38% від загальної кількості, висловили переважно оптимістичне ставлення до цього періоду історії: 9 учнів охарактеризували 1649–1687 рр. як період «розквіту», 6 – як епоху козацької слави. По 1 учню написали «формування державності», «відродження», «становлення», «піднесення», «розвиток», «повне визволення від загарбників», «мужність», «могутність». Ще в одній відповіді добу описано як «час, коли гетьман Б. Хмельницький підняв Гетьманщину з колін, а І. Мазепа продовжив його справу» (Опитування, 2024).

При цьому 19 учнів (13% респондентів) висловлюють більш нейтральну думку, поєднуючи у своїй відповіді позитивні та негативні явища доби. Зокрема, 6 учасників опитування характеризують 1649–1687 рр. як «період змін та трансформацій»,

ще 6 – як «розквіт попри складні випробування», 3 – як «період зльоту та занепаду». Прочитуємо декілька відповідей: «Намагалися, але не вдалося»; «Сильне національне піднесення, що поєднується з рядом необдуманих/невдалих рішень». Один учень відповів, що «за часів правління Б. Хмельницького було стабільно, але І. Мазепа не продовжив політику попередника, тому його діяльність важко схвалювати» (Опитування, 2024).

Ще 19 відповідей не було враховано через відсутність змісту та загального розуміння періоду (Опитування, 2024).

Підсумовуючи, 38% учнів вважають 1649–1687 рр. періодом розквіту та піднесення; 16,3% респондентів, нівелюючи здобутки цього періоду, запам'ятали другу половину XVII ст. маловажливою добою української історії, часом помилок та краху; 13% продемонстрували широке бачення здобутків та проблем окреслених років (Опитування, 2024). Маємо різні точки зору на одні й ті самі події, які можуть існувати як власне ставлення учня до конкретного історичного процесу, але більшість відповідей демонструє несистемне розуміння місця окресленої доби в історії України.

Промовисті відповіді отримані й на друге питання форми-опитування – «Що Вам запам'яталося з теми Української козацької держави (1649–1687 рр.)?». В учнів цей період передусім асоціюється з окремими постатями. Так, 19 учнів, тобто 13% опитаних, пам'ятають тільки діяльність Б. Хмельницького. 22 учні (15%), окрім Б. Хмельницького, згадали у своїх відповідях І. Мазепу, П. Сагайдачного, І. Сірка, Ю. Хмельницького, П. Тетерю та І. Брюховецького (Опитування, 2024).

50 учнів (34% від загальної кількості респондентів), як і в першому питанні, відзначили перш за все боротьбу, маючи на увазі як боротьбу за незалежність, так і окремі битви під час війни під проводом Б. Хмельницького. З них 13 учнів згадали саме події Козацької революції середини XVII ст., незважаючи на більш широкі хронологічні рамки періоду в опитуванні (Опитування, 2024).

18 учнів (12,3%) говорять у своїх відповідях про події Руїни, згадуючи розкол Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну, а також боротьбу гетьманів за владу. 4 учні (3%) схарактеризували 1649–1687 рр. як добу піднесення та багатства (Опитування, 2024).

Проаналізувавши відповіді, доходимо висновків, що після вивчення періоду української історії 1649–1687 рр. учні пам'ятають окремих гетьманів, переможні козацькі битви та окремі історичні тер-

міни. Одиниці оперують такими поняттями, як держава, державність, ідентичність, політична еліта, та усвідомлюють, що тривала боротьба за збереження державності. І переважно для учнів це була боротьба з Річчю Посполитою. В учнів немає розуміння значення періоду Гетьманату ранньомодерної доби для формування української державності.

Вважаємо, що вище представлене бачення учнів цього періоду могло сформуватися і в результаті традиційного підходу до викладання теми в шкільному курсі з історії. Для підтвердження нашої тези звернемося до стислого аналізу змісту підручників, якими користувалися учні запорізьких шкіл. У підручнику «Історія України» для 8 класу закладів загальної середньої освіти за редакцією О. Гісема, О. Мартинюка ця тема висвітлюється в четвертому розділі «Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII ст. – на початку XVIII ст.» (Гісем, Мартинюк, 2021: 104–121). Вже в першому параграфі учні знайомляться з терміном «Руїна», поданим авторами підручника як «термін, яким позначають процес занепаду й спустошення Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав» (Гісем, Мартинюк, 2021: 105). Далі історичний матеріал автори підручників висвітлюють, показуючи переважно історичні події як громадянську війну. На здобутках цього періоду увага не акцентується, хоча в 11 запитанні до параграфа 21 пропонується учням порозмірковувати: «Які здобутки Української революції XVII ст. вдалося зберегти після подій Руїни?» (Гісем, Мартинюк, 2021: 116).

У підручнику за редакцією І. Піскарьової, І. Щупака та інших ця тема розглядається крізь призму діяльності гетьманів. Постаті кожного гетьмана присвячено окремий параграф (Щупак, 2021: 125–152). Треба віддати належне – автори прагнуть показати всю неоднозначність подій, рекомендують учням визначати не тільки прорахунки, а й здобутки політики того чи іншого гетьмана. Автори також послуговуються поняттям «Руїна» для означеного періоду, в який «відбувався розпад Української козацької держави, загальний занепад, збройне громадянське протистояння та агресія сусідніх держав щодо українських земель» (Щупак, 2021: 132). У практичній роботі з промовистою назвою «Руїна – кризове явище в історії України» передусім перевіряються знання учнів про політику того чи іншого гетьмана. Акцент зроблено на відтворенні учнями тих чи інших фактів діяльності гетьманів (Щупак, 2021: 171–172).

Отже, у шкільних підручниках цей період представлено як боротьбу старшинських угруповань за владу, боротьбу гетьманів за булаву. На фоні презентації цієї боротьби втрачається, на нашу думку, головна ідея – ідея утвердження молоді держави, поза увагою залишаються процеси формування української ідентичності, політичної еліти, самобутньої української культури, специфічних соціально-економічних відносин.

На наш погляд, традиційна презентація цього періоду сягає витоків ще XIX ст. Видатний історик М. Костомаров писав в епоху домінування романтизму і в той час було нормою використовувати метафори для позначення історичних подій. Відповідно він ввів поняття «Руїна» в науковий обіг, розуміючи під ним період 1663–1687 рр., коли відбувся розподіл Гетьманщини на два гетьманства та гетьманування трьох гетьманів (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича), затверджених московською владою. Також історик звернув увагу, що правобережна частина України перетворилася на руїну. У той же час ми бачимо у визначенні М. Костомарова акцент на існуванні держави Гетьманщини і заувагу про втручання московської влади у внутрішні справи Гетьманщини. Як бачимо, не йшлося про занепад держави (Чухліб, 2013: 56).

Відомий козакознавець Т. Чухліб встановив, що в російській історіографії другої половини XIX ст. – початку XX ст. період української історії після гетьманування Б. Хмельницького названо «малоросійською смутою» (Чухліб, 2013: 56). У радянській історіографії уникали терміна «Руїна», оскільки його використання могло свідчити про існування Української держави, яка зазнала руйнації (Чухліб, 2013: 56). Переважно цей період окреслено як період історії України «після возз'єднання України з Росією (друга половина XVII ст.)» (Історія Української РСР, 1967: 234). Конфлікти в українському суспільстві, на думку авторів «Історії Української РСР» 1967 р., мали характер класової боротьби: одні гетьмани були на стороні простого козацтва та селянства, а інші дбали про інтереси української шляхти та старшини (Історія Української РСР, 1967: 234–254). Україна розглядалася як невід'ємна частина Росії, хоча двічі трапляється твердження про зародження в ті часи передумов для перетворення українського народу на націю. Йшлося про формування загальноукраїнського ринку та розвиток української культури (Історія Української РСР, 1967: 258, 282). Треба відзначити, що автори простежують, як Москва поступово обмежувала автономні права України. Хоча ці зауваги дещо дисонують загальним висно-

вкам книги про позитивні наслідки «возз'єднання України та Росії» для українського народу (Історія Української РСР, 1967: 234–254).

В УРСР шкільні підручники з історії України оминали увагою цей період. Наприклад, у «Книзі для читання з історії УРСР», рекомендованій для учнів 7–8 класів, історія після 1654 р. трактувалася авторами підручника як історія спільної боротьби братніх російського та українського народів проти завойовників: Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Швеції (Книга для читання, 1988: 78–92).

Тези, продуковані радянською історичною наукою, знайшли свій розвиток у сучасних російських нарративах. 12 липня 2021 р. на офіційному сайті президента РФ з'явилася псевдонаукова стаття, яка мала на меті ідеологічно мобілізувати російське суспільство і стала одним з інструментів інформаційної війни. У частині, яка стосується означеного періоду, «історик» В. путін пише про те, що в цей період велася визвольна війна народу проти Польщі. А деякі гетьмани «відпадали» від Москви й шукали підтримки Польщі, Швеції, Туреччини.

Як продемонструвало наше опитування, на жаль, у 16,3% учнів теж сформувався подібне бачення: з 1649 р. нічого важливого для утвердження Української держави не відбувається, окрім постійних битв та укладених після них не вигідних для України політичних угод.

У чому причина того, що вчителі зосереджуються в процесі навчання виключно на тому, щоб учні знали окремі факти, дати битв, роки гетьманування, роки підписання того чи іншого договору? Вважаємо, що така ситуація з викладанням теми склалася у зв'язку з тим, що на запам'ятовування дат орієнтує не тільки програма з предмету та шкільний підручник, але й програма Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Для підтвердження своєї тези проаналізуємо програму та тестові питання ЗНО та Національного мультипредметного тесту (НМТ) із тем, що стосуються періоду 1649–1687 рр.

ЗНО 2021 року, а також НМТ 2022 та 2023 рр., відповідають чинній програмі незалежного оцінювання, затвердженій ще наказом Міністерства освіти і науки України № 696 від 26 червня 2018 р. Це теж викликає окреме запитання, чому не були оновлені програми НМТ, адже в 2022 р. були внесені зміни до програми з дисципліни «Історія України».

Згідно з програмою зміст теми «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» окреслюється такими питаннями: Наці-

онально-визвольна війна українського народу; зміни в суспільно-політичному житті; утворення Української козацької держави – Війська Запорозького; внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького. За результатами навчально-пізнавальної діяльності учням необхідно знати дати та місця головних битв, умови «Березневих статей» 1654 р., характеризувати діяльність Б. Хмельницького, І. Богуна та А. Кисіля. У темі «Козацька Україна наприкінці 50–80-х рр. XVII ст.» акцент зроблено на відтворенні учнями таких питань: внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність гетьманів козацької України окреслених років; занепад Правобережжя; Запорозька Січ у складі Гетьманщини та адміністративно-територіальний устрій Слобідської України. Учням потрібно знати дати та характеризувати зміст таких політичних угод, як Гадяцький договір, Андрусівське перемир'я, Корсунська угода, Бахчисарайський мирний договір та «Вічний мир»; знати персоналії та характеризувати діяльність І. Виговського, Ю. Немирича, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Сірка, Д. Многогрішного та І. Самойловича; визначати причини та наслідки Руїни (Програма, 2018: 10–12).

Більшість завдань у ЗНО з теми орієнтували учнів на відтворення історичного матеріалу. В основній сесії за 2021 р. міститься два завдання з окреслених нами років. Завдання 42 з теми «Козацька Україна наприкінці 50–80-х років XVII ст.» звучить так: «Якою цифрою на картосхемі позначено території, де за умовами Бахчисарайського договору (1681 р.) впродовж 20 років заборонено будівництво нових фортець і укріплень?». На картосхемі зображено територію Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя. Виконання завдання передбачає роботу із картографічними даними, учні мають продемонструвати вміння читати інформацію з карти. Окрім того, завдання перевіряє географічно-просторову компетентність учнів. Загалом, для надання відповіді учням необхідно знати умови Бахчисарайського договору 1681 р. та відтворити їх за допомогою візуального джерела інформації. Таким чином, якщо учні пам'ятають, що за Бахчисарайським договором 1681 р. територія між двома річками – Дніпром та Південним Бугом, стала «сірою зоною» для Османської імперії та Московської держави, їм потрібно знайти на картосхемі ці річки та землі між ними (ЗНО, 2021).

У завданні 43 за темою «Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.» учням необхідно продовжити речення: «“Літо-

пис Самовидця” Романа Ракушки-Романовського, “Літопис” Григорія Граб’янки, “Літопис” Самійла Величка – ...». Варіанти відповідей: А. церковні морально-повчальні твори, б) публіцистичні твори на захист православ’я, В. упорядкування життій святих козацької доби, Г. твори про козацьку добу в українській історії. Завдання спрямоване на перевірку знання історичних джерел та їхнього змісту. Тобто питання передбачає, що учні працювали з фрагментами джерела, або хоча б чули про нього та події, про які в ньому йдеться (ЗНО, 2021).

У 2022 р. через початок повномасштабного вторгнення ЗНО було замінено на НМТ. На предмет історії України в ньому було відведено 20 завдань, але жодне не містило перевірку знань подій 1657–1687 рр. (НМТ, 2022). Ймовірно, для укладачів тесту цей період не мав взагалі значення.

Утім вже у 2023 р. обсяг завдань з історії України в першій сесії НМТ було збільшено до 30, а чотири з них відведено на окреслений нами період. Спочатку розглянемо завдання 3 на тему «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»: «Що стало підсумком подій, відображених на картосхемі?». Варіанти відповідей: А. утворення Української козацької держави – Війська Запорозького, Б. закріплення розширення кордонів Московської держави, В. перший поділ Речі Посполитої, Г. укладення Білоцерківського мирного договору. Правильна відповідь – Г. укладення Білоцерківського договору. Завдання передбачає наявність географічно-просторової та хронологічної компетентностей, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв’язки. На картосхемі відображено битви Національно-визвольної війни 1650–1651 рр. Окреслено кордони Української козацької держави, згадується союзне військо Б. Хмельницького та кримських татар. На карті також зображено битву під Берестечком 1651 р. та напрямки наступу польсько-литовських військ. Головною підказкою виступають саме кордони козацької держави, що включають Київське воєводство та прогашна для козаків битва під Берестечком 1651 р. (НМТ, 2023).

У завданні 4 з теми «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.» учням потрібно продовжити речення: «Гетьманів, зображених на портретах, об’єднує укладення воєнних договорів...» (НМТ, 2023). На портреті зліва зображено гетьмана Б. Хмельницького, праворуч – І. Мазепу. Пропонувалися такі варіанти відповідей: А. з Кримським ханством, Б. з Османською імперією, В. зі

Шведським королівством, Г. з Молдавським князівством. Для надання відповіді учням необхідно не лише знати напрямки міжнародної діяльності Гетьманщини у часи правління зазначених гетьманів, а й уміти працювати з візуальним джерелом інформації (НМТ, 2023).

Завдання 25 сформульовано так: «Установіть послідовність подій XVII –XVIII ст.». У правильному порядку учням необхідно розташувати такі події: Руїна, Паліївщина, Коліївщина, Хмельниччина. Завдання скероване на перевірку хронологічної компетентності та знання основних подій другої половини XVII – першої половини XVIII ст., і є суто відтворювальним (НМТ, 2023).

Останнім проаналізуємо теж репродуктивне завдання 28 з теми «Козацька Україна наприкінці 50–80-х рр. XVII століття». Учням необхідно із переліку гетьманів обрати тих, хто був при владі у період Руїни. Перераховано такі імена: І. Брюховецький, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, П. Орлик, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський (НМТ, 2023).

Програми ЗНО за 2021 р. та НМТ за 2023 рр. зосереджують увагу учнів на відтворенні ними знань щодо окремих історичних постатей, битв, тієї самої боротьби, яку відзначали учні 8–11 класів у своїх відповідях у проведеному опитуванні. Завдання ЗНО, НМТ не передбачають перевірку розуміння учнями значущості окреслених років для формування української ідентичності, державності.

Усвідомлюючи необхідність знання учнями дат та подій, все ж таки вважаємо, що висвітлення теми вимагає нового підходу. Не маємо залишатися в традиційних радянських та сучасних російських схемах, відповідно до яких акцент зроблено на висвітленні руйнації України міжстаршинською боротьбою за владу в той період. Важливо говорити про цей період як період боротьби за збереження молоді Української держави – Гетьманщини. Ми погоджуємося з дослідником ранньомодерної історії Т. Чухлібом, що цей період мав значні здобутки, ніяк не суміжні з поняттям «Руїна» (Чухліб, 2013: 57–58).

У зв’язку з вищевикладеними проблемами рекомендуємо змінити підхід до навчання історії Української козацької держави в закладах загальної середньої освіти. Варто розглядати цей період не крізь призму гетьманування окремого гетьмана, а крізь призму значення періоду Української козацької держави для українського націотворення. Варто робити акцент на тому, що попри несприятливу зовнішню агресію українцям вдалося зберегти державу. На наш погляд, важ-

ливо окремих розділ присвятити характеристиці функціонування різних гілок влади в Гетьманщині. Треба говорити про те, що саме в означений нами період формувалися державницькі традиції, для подолання яких Російській імперії знадобилося пізніше ціле століття. Українська козацька держава фактично діяла до кардинальної зміни адміністративно-територіального поділу в 1783 р. Впровадження намісництва зламало старий адміністративно-територіальний устрій. Хоча теж варто зауважити, що магдебурзьке право, литовські статуту діяли до 1830-х рр. Остання грамота на врядування магдебурзьким правом була надана Києву Олександром I у 1801 р. Подальша уніфікація законів викликала протест киян. У 1835 р. в міському середовищі народився вірш «Плач киян про втрату магдебурзького права», в якому передані хвилювання щодо захоплення міста росіянами (Делімарський, 1996: 97, 142–143). Висловлені в такий спосіб автономістичні прагнення зберігалися й трансформувалися в подальшому в потужний національний рух.

Рекомендуємо в окремому розділі розглянути міжнародне становище Гетьманщини, показувати зовнішньополітичні зв'язки гетьманів на тлі європейських міжнародних відносин. Варто висвітлювати українські історичні події на тлі загальної політичної нестабільності, воєн, які були характерні для Європейського континенту в XVII ст. Рекомендуємо робити акценти на тому, що зміна міжнародного партнера стала результатом не бажання вирішити вузькостанові інтереси, чи недолугості, молодості того чи іншого гетьмана, а боротьби за збереження державної території в умовах постання загрози інкорпорації українських земель.

Тексти підручників не висвітлюють питання процесу формування ідентичності українців у цей період. Звернення уваги на ці питання є вкрай важливим і не тільки в контексті осмислення процесу українського націотворення, а й для спростування сучасних російських міфів. У російських наративах звучить теза про те, що в цей період назва «Україна» стосується лише порубіжних територій, а українцями називали людей, які забезпечували захист кордонів. Для спростування цих тез варто в шкільному курсі, зокрема в підручниках, спеціально висвітлити питання вживання назв «Україна», «українець» та їх використання в той час. Сучасна історична наука надає таку можливість. Т. Чухліб у новітній публікації простежив, що протягом 1670-х – першої половини 1680-х рр. «номен “Україна” закріпився в офіційному дискурсі Війська Запорозького, Мос-

ковського царства, Речі Посполитої та Молдавського князівства як новий політонім. Ним почали позначати державу, яка була під владою гетьманів Війська Запорозького. При цьому дана назва була синонімічною і вживалася для кращого розуміння та виокремлення державного політичного утворення, яке постало на теренах Східної Європи від часів Української революції на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Його послідовники та наступники: гетьмани Петро Дорошенко, Іван Самойлович та Юрій Хмельницький – використовують слово “Україна” не тільки для маркування підвладної їм території. Останній вживає політоніми “Україна” та “Український” у своїй титулатурі як “Князь України” та “Український князь” (Чухліб, 2021: 208–209).

Так само важливо показати процеси постання екзоетноніму та ендоетноніму «українець», тобто розглянути, коли місцеве населення України почало називати українцями і коли самі українці застосовували цю назву по відношенню до себе. Адже саме в часи Гетьманщини назва «українець» активно поширюється серед населення. Дослідник етногенезу українського народу В. Балушок стверджує, що «утвердження ж терміна “українці” та похідних від нього (“люди українські”, “український козацько-руський народ” і особливо часто – “народ український”)) ... відбувається в 1770-х рр. Ендоетнонім «українець» зустрічаємо в гетьманських універсалах, «Хроніці...» Ф. Софоновича, «Літопису» Г. Грабянки, «Літопису» С. Величка (Балушок, 2014: 52–57).

Рекомендуємо окремих розділ присвятити висвітленню специфіки соціально-економічного життя в козацькій Україні. Почуття волі та свободи відрізняло Гетьманщину і стало рисою української ментальності. В середині XVII ст. мандрівник П. Алепський разом із батьком, антиохійським патріархом Макарієм III, подорожуючи козацькими землями та потрапивши до Московії, зробив порівняльні спостереження. Погоджуємося з влучним висловом Я. Грицака, що після аналізу подорожніх записок П. Алепського напрошується висновок, що «у Москві можна було знайти владу і гроші, зате в Україні можна було дихати повітрям свободи» (Грицак, 2021: 134). Саме на такій відмінності менталітету українців та росіян варто наголошувати під час шкільного курсу історії. У цьому контексті важливим є висвітлення соціально-економічних здобутків Української революції середини XVII ст. та їх збереження до часу інтеграції українських земель до складу Росії. Продуктивними були б порівняння соціальних структур населення Гетьманщини та Росії, в якій

вже з 1649 р. селяни потрапили в повну кріпосницьку залежність.

Висновки. Проведене опитування серед 146 учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти міста Запоріжжя унаочнило проблеми навчання ранньомодерної історії України, зокрема періоду Української козацької держави (1657–1687 рр.). В учнів відсутнє здебільшого розуміння значення цього періоду історії України для українського націотворення та формування української державності. Причини вузького бачення цього періоду як періоду зміни гетьманів та їх боротьби за владу, формування різнополярних векторів міжнародної політики криються в традиційному підході висвітлення цієї теми в шкільному підручнику і методиці навчання на уроках історії. Поглиблюють проблему орієнтованість навчання на складання

ЗНО, НМТ, програми яких зосереджені на перевірці знань учнів щодо окремих битв, змісту договорів, політики гетьманів. Презентація цього періоду як періоду боротьби старшинських угруповань за владу, зовнішньої агресії крізь призму зображення портретів гетьманів має витоки ще з радянських часів і не є продуктивною для усвідомлення учнями значення ролі Гетьманату ранньомодерної доби.

Сформульовані в статті рекомендації щодо зміни підходу у викладанні історії цього періоду орієнтують на розкриття теми на уроках у контексті формування української державності та процесів націотворення. Розгляд теми через призму ролі та значення періоду Української козацької держави для українського націотворення сприятиме розвінчанню радянських та російських історичних міфів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація української етності в XIX–XX століттях). *Матеріали до української етнології*. 2014. Вип. 13. С. 52–57.
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : ТОВ «Видавництво Ранок», 2021. 192 с.
3. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
4. Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. Київ : Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 144 с.
5. ЗНО-онлайн. Тести ЗНО онлайн з історії України. Основна сесія. 2021. URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/472/> (дата звернення: 28.06.2024).
6. ЗНО-онлайн. Тести ЗНО онлайн з історії України. Основна сесія. 2023. URL: <https://zno.osvita.ua/doc/images/znotest/269/26909/mt-os-history-1-04.png> дата звернення: 28.06.2024).
7. Історія України. Всесвітня історія. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. 6–11 класи. Київ. 2022. 106 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 28.06.2024).
8. Історія України : підручник для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 224 с.
9. Історія Української РСР. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1. 807 с.
10. Книга для читання з історії Української РСР (7–8 класи). Київ : Рад. шк., 1988. 208 с.
11. Малієнко Ю. Зміни історичних наративів у змісті оновленої програми з історії України 2022 (на прикладі 8 класу). *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти: матеріали Всеукраїнської міжгалузеві науково-практичної онлайн-конференції* (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 472–476.
12. Малієнко Ю., Гурська О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника*. 2022. Вип. 29. С. 125–136.
13. Наказ Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 року. «Про надання грифа оновленим навчальним програмам». URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/87299/ (дата звернення: 28.06.2024).
14. НМТ-онлайн – основна сесія. 2022. URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/520/> (дата звернення: 28.06.2024).
15. НМТ-онлайн 2023 року з історії України – 1 сесія. 2023. URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/548/> (дата звернення: 28.06.2024).
16. Опитування учнів закладів загальної середньої освіти. «Українська козацька держава 1649–1687»). 23–26 квітня 2024 р., Запоріжжя. *Архів автора*.
17. Програма зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання з історії України, здобутих на основі повної загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 26.06.2018 р. № 696. URL: https://testportal-gov-ua.translate.google/progist/?_x_tr_sl=uk&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc (дата звернення: 28.06.2024).
18. Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 3. С. 55–59. URL: <http://surl.li/jrbgyi> (дата звернення: 28.06.2024).
19. Чухліб Т. Україна – назва держави гетьманів Війська Запорозького: політико-лінгвістична трансформація номену (1673–1677 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2021. Вип. 19–20. С. 187–210. URL: <http://surl.li/feafiq> (дата звернення: 29.06.2024).

20. Що не так з уроками історії у школі? Пояснюють історики. *Локальна історія*. 05 травня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-poiasniiut-istoriki/> (дата звернення: 28.06.2024).

REFERENCES

1. Balushok V. (2014). Yak rusyny staly ukrainsiamy (transformatsiia ukrainskoi etnonimii v XIX–XX stolittikh). [How Ruthenians became Ukrainians (transformation of Ukrainian ethnonym in the 19th–20th centuries)]. *Materialy do ukrainskoi etnologii*, 13. 52–57. [in Ukrainian].
2. Hisem O., Martyniuk O. (2021). Istoriiia Ukrainy : pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. [History of Ukraine: a textbook for the 8th classes of general secondary education institutions.]. Kharkiv : TOV «Vydavnytstvo Ranok». [in Ukrainian].
3. Hrytsak Y. (2021). Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy. [Overcoming the Past: A global history of Ukraine]. Kyiv : Portal. [in Ukrainian].
4. Delimarskyi R. (1996). Mahdeburzke pravo u Kyievi. [Magdeburg law in Kyiv]. Kyiv : Vydavnychi Dim «Soborna Ukraina». [in Ukrainian].
5. ZNO-onlain. Testy ZNO onlain z istorii Ukrainy. Osnovna sesiia 2021 [ZNO-online. ZNO online tests on the history of Ukraine. Main session. 2021] URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/472/> (access date: 06/28/2024). [in Ukrainian].
6. ZNO-onlain. Testy ZNO onlain z istorii Ukrainy. Osnovna sesiia 2023 [ZNO-online. ZNO online tests on the history of Ukraine. Main session. 2023] URL: <https://zno.osvita.ua/doc/images/znotest/269/26909/mt-os-history-1-04.png> date of access: 06/28/2024). [in Ukrainian].
7. Istoriiia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. Navchalni prohramy dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. 6–11 klasy. [History of Ukraine. World history. Educational programs for institutions of general secondary education. 6–11 grades.] Kyiv. 2022. 106 s. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna_programa.2022.WH.HU.6-11.pdf (data zvernennia: 28.06.2024). [in Ukrainian].
8. Istoriiia Ukrainy : pidruchnyk dlia 8 kl. zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine: a textbook for 8th grade. institutions of general secondary education] / I. Ya. Shchupak, B. V. Cherkas, O. V. Burlaka, N. S. Vlasova, K. Yu. Halushko, V. O. Kronhauz, I. O. Piskarova, D. O. Sekyrynskyi. Kyiv : UOVTs «Orion», 2021. 224 s.
9. Istoriiia Ukrainiskoi RSR. [History of the Ukrainian SSR]. Kyiv : Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
10. Knyha dlia chytannia z istorii Ukrainiskoi PCP (7-8 klasy). [Book for reading on the history of Ukrainian RSR (classes 7–8)]. Kyiv : Rad. shk. [in Ukrainian].
11. Maliienko Y. (2022). Zminy istorychnykh naratyviv u zmisti onovlenoi prohramy z istorii Ukrainy 2022 (na prykladi 8 klasu). [Changes in historical narratives in the content of the updated program on the history of Ukraine 2022 (on the example of the 8th class)]. *Problemy tsyvilizatsiinoi subiektnosti Ukrainy: misiia nauky i osvity: materialy Vseukrainskoi mizhhaluzevoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii (Kyiv, 29 veresnia – 1 zhovtnia 2022 roku)*. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Maliienko Y., Hurska O. (2022). Onovleni prohramy z istorii Ukrainy 2022: naratyvy, kontsepty, perspektyvy pidruchnyktovorennia. [Updated programs on the history of Ukraine 2022: narratives, concepts, perspectives of textbook creation]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 29. 125–136. [in Ukrainian].
13. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 698 vid 03 serpnia 2022 roku. «Pro nadannia hryfa onovlenym navchalnym prohramam». [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 698 dated August 3, 2022. “On providing a vulture to updated educational programs.”] URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/87299/ (data zvernennia: 28.06.2024).
14. NMT-onlain – osnovna sesiia. 2022. [NMT-online - the main session.] URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/520/> (data zvernennia: 28.06.2024). [in Ukrainian].
15. NMT-onlain 2023 roku z istorii Ukrainy – 1 sesiia. 2023. [NMT-online 2023 on the history of Ukraine – 1 session. 2023.] URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/548/> (data zvernennia: 28.06.2024).
16. Opytuvannia uchniv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. «Ukrainska kozatska derzhava 1649–1687)». 23–26 kvitnia 2024 r. [16. Survey of students of general secondary education institutions. “Ukrainian Cossack State 1649–1687”. April 23–26, 2024] Zaporizhzhia. Arkhiv avtora. [in Ukrainian].
17. Prohrama zovnishnoho nezalezhnogo otsiniuvannia rezultativ navchannia z istorii Ukrainy, zdobutykh na osnovi povnoi zahalnoi serednoi osvity. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 26.06.2018 r. № 696. [17. The program of external independent evaluation of the results of studies in the history of Ukraine, obtained on the basis of full general secondary education. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated June 26, 2018 No. 696] URL: https://testportal-gov-ua.translate.goog/progist/?_x_tr_sl=uk&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc (data zvernennia: 28.06.2024). [in Ukrainian].
18. Chukhlib T. (2013). «Ruina» yak istorychnyi ta istoriografichnyi termin: problema riznochytannia. [«Ruina» as a historical and historiographical term: the problem of different interpretations.]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 3. 55–59. URL: <http://surl.li/jrbgyi> [in Ukrainian].
19. Chukhlib T. (2021). Ukraina – nazva derzhavy hetmaniv Viiska Zaporozkoho: polityko-lingvistychna transformatsiia nomenu (1673–1677 rr.). [«Ukraine» as a semi-official name of the state «Viis’ko Zaporoz’ke»: Political and linguistic transformation of the nomen (1673–1677)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 19–20. 187–210. URL: <http://surl.li/feafiq> [in Ukrainian].
20. Shcho ne tak z urokamy istorii u shkoli? Poiasniiut istoriky. [What’s wrong with history lessons in school? Historians explain.]. *Lokalna istoriia*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-poiasniiut-istoriki/> [in Ukrainian].